

Stand van zaken Topsectorenbeleid

Evert-Jan Velzing
12 januari 2012

Inmiddels is het beleid van ELI¹-minister Verhagen 12 maanden in ontwikkeling – 4 februari 2011 kwam Maxime Verhagen met de hoofdlijnen van een 'nieuw bedrijfslevenbeleid'.² Kijken we terug naar de herijkingsoefening van onder andere het innovatiebeleid aan het eind van Balkende IV dan komen we zelfs op 22 maanden.³ Opvallend is dat dit Topsectorenproces niet lijkt voor te bouwen op het vorige beleid, de Programmatische Aanpak (1 miljard overheidsbijdrage van 2005 tot 2010), maar er eerder afstand van neemt. Ondanks de vele nuttige lessen die er voor het nieuwe beleid uit te trekken zijn. Het heeft namelijk veel overeenkomsten met het beleid dat in sterke mate voortbouwt op de sleutelgebieden die het Innovatieplatform in 2004 koos. Het gaat om veelal de zelfde gebieden (zie de tabel onderaan waarin de sectoren van de Programmatische Aanpak en van de Topsectoren naast elkaar staan), met als kanttekening dat niet alle sectoren ook daadwerkelijk als sterk of sleutelgebied werden geïdentificeerd.⁴ Er zitten daardoor in zowel de Programmatische Aanpak als in het Topsectorenbeleid sectoren waarvan niet duidelijk is waarom ze als sterkte zijn gekozen. Meer specifieke overeenkomsten zijn de volgende twee.

Ten eerste gaat het bij beide om samenwerking tussen bedrijven, kennisinstellingen en overheid. De eersten moeten met het initiële initiatief komen, waarna kennisinstellingen geacht worden hierbij aan te sluiten. Het ELI-uitvoeringsagentschap beoordeelt de voorstellen en ondersteunt de uitvoering. Om de partijen – de zogenaamde gouden driehoek – nu opnieuw plannen te laten ontwikkelen, brengt vooral extra kosten met zich mee. In vergelijking met de Programmatische Aanpak is er dit keer een nog uitgebreider overlegcircuit georganiseerd met een veelvoud aan werktafels en subwerktafels om een veelvoud van plannen op te stellen, waarvan – gezien de bezuinigingen – helder is dat er maar een fractie van door zal kunnen gaan. Bovendien gaat het grotendeels om geld dat voor NWO en TNO bestemd was en dat deze organisaties niet zomaar klakkeloos zullen afstaan. Onhelder is tot op dit ogenblik hoe de selectie van die plannen zal gebeuren.

Het is te hopen dat de evaluatie van de Programmatische Aanpak – die momenteel afgerond wordt en waaruit nuttige lessen te trekken zijn – nog wel meegenomen gaat worden bij het vaststellen van de uiteindelijke 'Innovatiecontracten' die de minister dit voorjaar met de Topsectoren wil afsluiten. Alhoewel het voor sommige aanbevelingen al (bijna) te laat is. Bijvoorbeeld als het gaat om het proces om te komen tot de sectoren en de plannen – dat is namelijk al gaande. Mogelijk bruikbare aanbevelingen die nu nog niet te laat zijn kunnen gaan over de doelstellingen, hoe nuttig die zijn en in hoeverre het behalen ervan bepaald kan worden. Het is alvast niet gelukt om als overheid (ELI) duidelijkheid te scheppen over wat de initiatieven concreet kunnen verwachten.

De tweede overeenkomst is dat beide aanpakken draaien om zowel onderzoeksprojecten als topinstituten (eerst Technologische Topinstituten (TTI's), nu Topinstituten voor Kennis en

¹ Ministerie van Economische Zaken Landbouw & Innovatie.

² De ambities zijn om in 2020 tot de top 5 van kenniseconomieën in de wereld te behoren en de Nederlandse R&D-inspanningen naar 2,5% van het BBP te brengen.

³ Dit was in april 2010.

⁴ Zie Van Tilburg & Bekkers 2004; AWT 2011; Jacobs 2011. Voorts ontbreekt een eenduidige definitie en afbakening van sectoren (Koster & Edzes 2011).

Innovatie (TKI's)). Ook hier moeten bestaande organisaties opnieuw plannen maken – en lobbyen voor hun voortbestaan. Onduidelijk is welke criteria in de beoordeling gehanteerd gaan worden. (Iets dat bij de Sleutelgebieden en de daarna ontwikkeld Programmatische Aanpak overigens ook te wensen overliet.) Er lijkt een grote pot te gaan ontstaan met veel mogelijke TKI's er in, waarbij het de vraag is of er echt sprake gaat zijn van het ondersteunen van bewezen sterktes. Of dat politieke en lobbyinvloeden een overwegende stem krijgen.

Continuïteit is een goede zaak, omdat de overheid als betrouwbare partner een belangrijk onderdeel is van een goed innovatiebeleid. Maar op continuïteit lijkt dit alles niet. Illustratief – en bevreemdend – zijn de woorden van de minister, waarmee hij afstand neemt van de voorgaande aanpak door er vooral negatief naar te verwijzen en het op die manier ongefundeerd in een hoek zet. “We stoppen met het gieteren van subsidies”, zegt Maxime Verhagen.⁵ In plaats daarvan laat de minister het fiscaal regenen, waardoor al helemaal niet meer duidelijk is waar het overheidsgeld terecht komt. De nieuwe RDA is daarvan het voorbeeld. Dit instrument is een aanvulling op de WBSO, maar dan gericht op fysieke investeringen, waardoor de bepleite additionaliteit op fysieke R&D-investeringen verloren gaat.⁶ Bovendien zorgt deze generieke benadering er voor dat vooral de Topsectoren in gaan leveren. Meer gerichte subsidies komen namelijk te vervallen en de generieke stimulans komt relatief meer ten goede van andere sectoren. Een verdere fiscalisering maakt het innovatiebeleid tot slot minder toegankelijk voor bedrijven die geen winst maken, dit zijn met name starters.

De tijdslijn naar de Innovatiecontracten

Maar goed, waar staan we nu? In 2011 zagen we achtereenvolgens het volgende:

- Op 4 februari presenteerde minister Verhagen de beleidsnota *Naar de top: de hoofdlijnen van het nieuwe bedrijfslevenbeleid*.
- In juni presenteerden de Topteams de 9 + 1 + trouwens nog 1 plannen.⁷
- Op 13 september kwam de minister met *Naar de top: het bedrijfslevenbeleid in actie* en zette hij de Topteams opnieuw aan het werk zonder verdere toezeggingen te doen of duidelijkheid te scheppen.⁸

Nu (januari 2012) zouden we aangekomen moeten zijn bij de presentatie van de 'Innovatiecontracten' van de verschillende Topsectoren, het enige onderdeel waarvoor nog geld gereserveerd en te verdelen is.⁹ De minister vroeg in september *commitment* voorstellen van de betrokkenen – bedrijven en kennisinstellingen – en gaat in het voorjaar (maart 2012) op basis daarvan zijn middelen verdelen. Er is dan al meer dan een jaar voorbij gegaan met niets anders dan plannenmakerij. De ondersteuning zou moeten gebeuren door generieke middelen (IPC, Innovatiefonds) relatief meer ten goede te laten komen aan Topsectorinitiatieven, bijdragen van decentrale overheden en een fiscaal innovatiepakket van €100 miljoen. In dit pakket zit geld voor de kenniswerkersregeling, een WBSO-verhoging en

⁵ FD 20 december 2011.

⁶ Uit de evaluatie van de WBSO blijkt dat een belangrijk deel van de gevonden additionaliteit gebaseerd is op aannames die met name betrekking hebben op dit soort investeringen (De Jong & Verhoeven 2007).

⁷ Er zijn negen Topsectoren plus het thema Hoofdkantoren. Daarnaast presenteerden zes Topteams samen een Businessplan Biobased Economy. Zie de tabel onder voor meer specifieke informatie.

⁸ Jacobs 2011.

⁹ Het overige ELI-budget gaat naar: de WBSO met €860 miljoen (2012), de RDA met €250 miljoen (2012) (en €500 miljoen in 2015) en het Innovatiefonds MKB+ met €500 miljoen (2012 tot 2015). Daarnaast is in 2012 €17,5 miljoen beschikbaar voor het programma IPC.

de RDA+. ¹⁰ De RDA+ zou neerkomen op €50 miljoen per jaar. De bedoeling was om bedrijven daarmee te stimuleren bij te dragen aan de TKI's ¹¹ (een optioneel onderdeel van de 'Innovatiecontracten'), maar het is nog steeds onduidelijk hoe dit er precies uit gaat zien. In totaal is de publieke bijdrage aan de TKI's €300 miljoen. Overigens een vergelijkbaar bedrag als uit de ontwikkelingssamenwerkingspot wordt gehaald. (De internationale agenda wordt verder aangevuld met het stimuleren van buitenlandse investeringen in ons eigen land.) Daarnaast moeten NWO, KNAW en de toegepaste kennisinstellingen voor de 'Innovatiecontracten' een groot deel van hun budget inzetten op onderzoek op het vlak van de Topsectoren (in 2015 ten minste €600 miljoen).

Eind december hebben de verschillende Topteams deze 'Innovatiecontracten' dus aan de minister doen toekomen. Echte contracten met stevige afspraken zijn dit niet, omdat slechts een deel van de plannen überhaupt gerealiseerd gaat kunnen worden. Wat wel helder is, zijn de algemene kenmerken. De 'Innovatiecontracten' zijn voor een periode van vijf jaar opgesteld, maar moeten jaarlijks geactualiseerd worden, met daarbij toenemende cofinanciering door het bedrijfsleven. ¹² Voor 2012 en 2013 gaat het nog om de concrete inzet, voor 2014 tot 2016 wordt enkel het perspectief geschetst. Voor de 'Innovatiecontracten' zijn binnen de teams op verschillende thema's *roadmaps* geschetst. Elk thema wordt geleid door een persoon uit het bedrijfsleven én uit een kennisinstelling, waarbij andere relevante deelnemers aanschuiven. Op basis van dit overleg hebben bedrijven intentieverklaringen (*Letters of intent*) afgegeven. De betrokken kennisinstellingen kunnen ermee hun onderzoek programmeren als de projecten uiteindelijk worden geselecteerd. Het Regieteam van de Topsector neemt een besluit over al de verschillende voorstellen en biedt de minister één 'Innovatiecontract' aan – dat overigens ook goed uit meerdere onderdelen zou kunnen bestaan.

Dat ELI spreekt van contracten is dus niet terecht. Het zijn namelijk vooral intentieverklaringen of zelfs steun- of adhesiebetuigingen die de bedrijven en kennisinstellingen afgeven. Dat is niet verwonderlijk aangezien de minister zelf ook nog geen concrete toezeggingen deed.

Naast financiële impulsen gaat het om stimuleren van samenwerking, minder en eenvoudiger regels en het verbeteren van het arbeidspotentieel. De laatste is onder de noemer *Human Capital Agenda* een prominent aspect van de Topsectorenaanpak. Hiervoor stellen (weer andere!) teams allen een eigen agenda op en – onder leiding van de Topsector Chemie ¹³ – een gezamenlijk *Masterplan Bèta en Techniek*. Het Platform Bèta Techniek en de Groene Kennis Coöperatie moeten de Topsectoren ondersteunen. (Verder onderstreept dit onderdeel dat Hoofdkantoren geen Topsector is zoals de anderen, deze participeert namelijk niet in deze plannen.) Net als de 'Innovatiecontracten' zijn de negen *Human Capital Agenda's* en het *Masterplan* – als het goed is – voor 1 januari 2012 aan de minister gestuurd. Het doel is om:

- de aansluiting tussen onderwijs en bedrijfsleven te verbeteren (ten behoeve van de topsectorenagenda); en

¹⁰ MinELI 2011b: 4.

¹¹ TKI's zijn samenwerkingsverbanden tussen bedrijven, kennisinstellingen en de overheid. Het doel is dat publieke en private partijen in 2015 voor 500 miljoen euro in TKI's investeren. Daarvan moet 40% door het bedrijfsleven worden bijgedragen. Dat zou dus neerkomen op 300 miljoen publieke bijdragen. Deze bijdrage komt slechts deels van ELI (€50 miljoen via de RDA+). Daarnaast moet €100 miljoen van NWO komen, €75 miljoen van TNO, DLO en GTI's en de rest van andere kennisinstellingen en overheden.

¹² HTSM 2011; Energie 2011.

¹³ Dit bouwt mogelijk voort op het programma *Human Capital Chemie* dat onder de Programmatisch Aanpak Chemie tot stand kwam.

- de aantrekkingskracht van de sector op werknemers te vergroten, door het beroepsperspectief te vergroten.

De externe belanghebbenden

Belangenorganisaties van het bedrijfsleven zijn veelal positief over de ingezette koers, met name over de fiscale regelingen, alhoewel ze kanttekeningen zetten bij de generieke aanpak met betrekking tot de 10 gekozen sectoren.¹⁴

De kennisinstellingen zijn meestal kritischer.¹⁵ Niet ten opzichte van samenwerking met bedrijven, die juichen ook zij toe, maar wel als het gaat om het terugschroeven van de investeringen in de kennisinfrastructuur. Van NWO en KNAW wordt namelijk verwacht dat ze hun bestaande middelen ten goede laten komen van de Topsectoren, waardoor andere onderwerpen onder druk komen te staan. Dit wordt gezien als een gevaar voor top wetenschapsgebieden die geen deel uitmaken van het ELI-beleid. Een onrust die wordt versterkt door de bijkomende bezuinigingen op onderwijs en onderzoek.

Concluderend

Het nieuwe beleid is dus vooral een belastingverlichting voor het bedrijfsleven, gekoppeld aan een Poolse landdag tot de derde macht die er mogelijk toe zal leiden het hele Topsectorenbeleid uiteindelijk onpopulair te maken. In dergelijke mate 'bestuurlijke drukte' organiseren is geen onderdeel van het echt helpen van Topsectoren (het mooie principe van *backing winners*). Bovendien wordt weinig naar de voorgaande ervaringen gekeken.

Daarnaast wordt het model van meer bedrijfsinvloed op wetenschapscoördinatie verder ingezet. ELI wint zodoende terrein op OCW, maar de vraag is of dit uiteindelijk geen pyrrusoverwinning wordt. Conclusie: veel bestuurlijke drukte om een daling van middelen te camoufleren. Iedereen doet mee, aangezien niet meedoen tot nog meer verlies aan middelen dreigt te leiden.

¹⁴ VNO-NCW 19 december 2011; FME 27 oktober 2011.

¹⁵ Zo bleek bijvoorbeeld uit de hoorzitting die de Tweede Kamer op 28 september 2011 over het Topsectorenbeleid hield. Zie ook de reacties: KNAW; NWO 2011; VSNU 2011.

Vergelijking sectoren onder beleid Programmatische Aanpak en Topsectoren¹⁶

Programmatische Aanpak ¹⁷ 2004-2011		Topsectoren juni 2011
	Food & Nutrition (sleutelgebied: Flowers and Food)	Agro & Food
<i>doel</i>	Nederland leidende en meest innovatie F&N-delta in Europa en 1,2 miljard meer rendement bedrijven in 2015	Internationale koploper en motor van de NL economie + meetbare doelstellingen voor 2020
<i>budget (M€)</i>	163,7 (2006-2011)	publiek: in 2015 jaarlijks 175 privaat: in 2015 jaarlijks 223
<i>Instrumenten</i>	TTI TIFN (MKB-)Innovatie/R&D-projecten	Investeringen Behouden TIFN, FND en UDV NWO middelen voor A&F Ruimte voor EU-focus
		Tuinbouw & Uitgangsmaterialen
<i>doel</i>		Meer toegevoegde waarde, blijvend leiderschap in wereldmarkten, kennis en duurzaamheid, een sterk merk en een slagvaardige en verantwoordelijke sectororganisatie
<i>budget (M€)</i>		publiek: jaarlijks 195-295 privaat: jaarlijks 467-567
<i>instrumenten</i>		Ontwikkelingssamenwerking NWO Behouden GG en CBSG Revolverend fonds Duurzaamheid
	Point One / HTAS / M2i (sleutelgebied: Hightech systemen en materialen)	High Tech Systemen en Materialen
<i>doel</i>	Leidende wereldpositie op een aantal gebieden en een bredere kennisbasis.	TW: €23 → €35 miljard Exportwaarde: €32 → €77 miljard Productiewaarde: €73 → €128 miljard R&D-invest.: €2,2 → €3,5 miljard Werknemers: + 10.000
<i>budget (M€)</i>	Point One: 371,7 (2005-2011) HTAS: 49,8 (2007-2011) M2i: 41,5 (2007-2011)	In 2015 jaarlijks rijk: 368, NWO: 175, EC: 101 privaat: 508

¹⁶ Bronnen: Braaksma et al 2009a en 2009b; Wolters & Altena 2010. De budgetten voor de Programmatische Aanpak zijn overheidsbijdragen die ten goede komen aan een de thema's van de Programmatische Aanpak (voor 2011 zijn het gereserveerde bedragen). Voor de Topsectoren zijn de budgetten ramingen van zowel publieke als private middelen uit de plannen die de tien Topteams in juni 2011 aan de ELI-minister presenteren.

¹⁷ In 2004 selecteerde het Innovatieplatform vier sleutelgebieden: Flowers & Food, Hightech systemen en materialen, Water en Creatieve industrie. Daarnaast werden gebieden met potentie aangewezen. Daarvan werden Chemie (2005) en Pensioenen en Sociale Verzekeringen (2006) in een later stadium tot sleutelgebied gepromoveerd. Een aantal daarvan en daarnaast nog andere sectoren werden een onderdeel van de Programmatische Aanpak van het ministerie van Economische Zaken. In een aantal gevallen wisten deze sectoren zich ook als Topsector uit te laten kiezen. Sectoren waarvan de cellen zijn gearceerd, zijn geen Sleutelgebied of Topsector.

<i>instrumenten</i>	(MKB-)Innovatie/R&D-projecten TTI M2i en Holst Centre Internationale programma's	Behouden Holst/ESI/M2i Internationale R&D-consortia
	Duurzame energie (<i>potentiegebied: Duurzame energie</i>)	Energie
<i>doel</i>	- (geen beleid binnen de Programmatische Aanpak)	20% minder CO ₂ -uistoot. 14% duurzame energie Benutting van het potentieel aan energiebesparing Concurrerende energieprijzen op korte en lange termijn Een versterkte positie van NL in essentiële sectoren Sneller meer concurrerend maken van duurzame energieopties
<i>budget (M€)</i>	- (geen beleid binnen de Programmatische Aanpak)	publiek (2012-2015): <ul style="list-style-type: none"> • EL&I: 186 • Innovatie uit SDE: 200 • ECN: 85 • TNO: 30 • NWO FOM: 80 privaat: min. 40%
<i>instrumenten</i>	- (geen beleid binnen de Programmatische Aanpak)	Instellen regiegroep Stroomlijnen subsidies Overheidsaankopen Proeftuinen en demonstratie
	Logistiek & Supply Chains (<i>potentiegebied: Logistiek</i>)	Logistiek
<i>doel</i>	Onderzoek en ontwikkeling (R&D), toetsen van kennis en verspreiding ervan	In 2020 internationale toppositie 1) afwikkeling van goederenstromen, 2) als ketenregisseur, 3) in innovatie- en vestigingsklimaat.
<i>budget (M€)</i>	14,1 (2009-2011)	publiek en privaat (exclusief fysieke infra, inclusief bijdragen uit WBSO, NWO, TNO, GTI's): <ul style="list-style-type: none"> • 2012-2014: 200 • 2015-2020: 500
<i>instrumenten</i>	Onderzoek en demonstratie Incubator	Verschillende acties op het vlak van: Samenhangend logistiek systeem, Ketenregie, Innovatie- en vestigingsklimaat en Governance
	Creatieve industrie (<i>sleutelgebied: Creatieve industrie</i>)	Creatieve industrie
<i>doel</i>	Meer uitgaven aan innovatie Reputatie en bekendheid NL als creatieve economie	Meest creatieve economie van Europa in 2020
<i>budget (M€)</i>	- (nooit gestart)	publiek: 166,5 (2012-2015) privaat: 144,5
<i>instrumenten</i>	- (nooit gestart)	Incubators SEED facility Creatief Topinsituut
	Life Sciences & Health (<i>potentiegebied: Life sciences en gezondheid</i>)	Life sciences & Health

<i>doel</i>	NL hotspot op gezondheid gerelateerde life sciences. Meer concreet: meer R&D-bedrijven, verdubbeling omzet in tien jaar, toepassing van hoogwaardige kennis	Sector moet in 2025 tot de wereldtop behoren. Concreet: top 3 groeiers Europa, meer dan 10% omzet naar R&D; nieuwe zorgoplossingen; meer productiviteit; beheersing kosten.
<i>budget (M€)</i>	153,6 (2006-2011)	publiek: <ul style="list-style-type: none"> • 135,6 per jaar (2016) • Bestaand publiek budget voor kennisbasis behouden (NWO/KNAW + TNO/GTI/DLO) • Reguliere begroting VWS, OCW en EL&I privaat: 182,6 en behoud huidige investeringen in kennisbasis
<i>instrumenten</i>	TIPharma, CTMM en BMM Kredieten Internationale projecten	TIPharma Kredieten Later stage fondsen
	Chemie (eerst potentiegebied, in 2005 sleutelgebied: Chemie)	Chemie
<i>doel</i>	Grotere bijdrage aan economie en groei, met vermindering van gebruik fossiele grondstoffen en energie.	In 2050 NL hét land van de groene chemie en top 3 producenten slimme materialen. (hogere groei BBP dan andere sectoren,
	(verdubbeling TW in 2017; halveren gebruik fossiele grondstoffen in 25 jaar [-328 PJ]; uitbouwen competenties)	verdubbeling chemiestudenten in 2015, 171 PJ energiebesparing)
<i>budget (M€)</i>	92,2 (2006-2011)	publiek (2011-2015): <ul style="list-style-type: none"> • 633 • NWO: 340 Privaat + kennisinstellingen: 506 (2011-2015)
<i>instrumenten</i>	TTI DPI DSTI COCI, InnovationLabs Human Capital Agenda	Technopartner SEED Fund, SBIR, COCI, InnovationLabs Kenniswerkersregeling Onderzoek en onderwijs Randvoorwaarden TKI's en TNO-samenwerking
	Water (sleutelgebied: Water)	Water
<i>doel</i>	Komen tot een excellente NL watertechnologiesector (groei gelijk aan wereldgroei, opereren in samenhang, maatsch. en econ. doelen)	NL in 2020 <i>centre of excellence</i> van de internationale watersector
<i>budget (M€)</i>	68,3 (2006-2011)	publiek: +301 (uit verschillende middelen)
<i>instrumenten</i>	TTI Wetsus InnoWATOR R&D-projecten	TTI Watertechnologie Krediet / Business cases Ontwikkelingssamenwerking
	Maritiem (geen potentie- of sleutelgebied)	
<i>doel</i>	In 5 jaar Toonaangevende positie NL in producten en regie (omzetgroei, beter onderwijs, aangepaste wetten regels, 20% minder emissie)	

<i>budget (M€)</i>	34,8 (2007-2011)	
<i>instrumenten</i>	R&D-projecten IPC, tenders O&O en haalbaarheid IOP	
		Hoofdkantoren <i>(meer een thema dan een Topsector)</i>
<i>doel</i>		In 2020 in top 5 Europa m.b.t. aantrekken regionale hoofdkantoren en in top 2 in specifieke deelsegmenten. Daarnaast bheoud positie in top 10 vestigingslanden van concernhoofdkantoren FG 500.
<i>budget (M€)</i>		?
<i>instrumenten</i>		Excellente promotie, acquisitie en verankering Excellente overheid Excellente fiscaliteit Excellente Kennis en Talent Koester de Nederlandse verworvenheden
		Businessplan Biobased Economy <i>(geen aparte Topsector)</i>
<i>doel</i>		Bundeling inspanning Chemie, Agro&Food, Tuinbouw & Uitgangsmaterialen, Logistiek, Energie en Water t.b.v. leidende rol NL in transitie duurzame samenleving.
<i>budget (M€)</i>		Publiek: <ul style="list-style-type: none"> • 391,9 (gecommitteerd 2010-2015) • 225 (extra 2012-2015) Privaat: 349,5
<i>instrumenten</i>		R&D-projecten Demoprojecten
		Service Innovation and ICT <i>(geen potentie- of sleutelgebied)</i>
<i>doel</i>	Meer omzet en werkgelegenheid; meer succesvolle innovatieve producten; verdubbeling NL-aandeel in Financial Logistics	
<i>budget (M€)</i>	8,5 (2009-2011)	
<i>instrumenten</i>	R&D-activiteiten Flankerende activiteiten	
		Pensioenen en Sociale Verzekeringen <i>(eerst potentiegebied, in 2006 sleutelgebied)</i>
<i>doel</i>	Leidende positie op internationale markt voor Retirement Management. (in 2016 van 2,4 naar 3,6% van NL-economie, meer werk, betere beheersing kosten en risico's)	
<i>budget (M€)</i>	- (nooit gestart)	

<i>instrumenten</i>	- (nooit gestart)	
	The Hague, residence of Peace and Justice (<i>potentiegebied</i>)	
<i>doel</i>	- (geen beleid binnen de Programmatische Aanpak)	
<i>budget (M€)</i>	- (geen beleid binnen de Programmatische Aanpak)	
<i>instrumenten</i>	- (geen beleid binnen de Programmatische Aanpak)	

Geraadpleegde bronnen

- AWT (2011) *Scherp aan de wind. Handvat voor een Europese strategie voor Nederlandse (top)sectoren*. Den Haag: Adviesraad voor Wetenschaps- en Technologiebeleid.
- Braaksma, R.M; Essen, C. van; Jong, J.P.J. de & Meijaard, J. (2009a) *Programmatische Aanpak van het Innovatiebeleid – MidTerm Review*. Zoetermeer: EIM.
- Braaksma, R.M; Essen, C. van; Jong, J.P.J. de & Meijaard, J. (2009b) *Bijlagenboek Programmatische Aanpak van het Innovatiebeleid – MidTerm Review*. Zoetermeer: EIM.
- Energie (2011) *Plan van aanpak innovatiecontracten Topsector Energie*. Versie 17 november 2011.
- EZ (2009) *Innovatie in kaart – Overzicht van grote publiek gefinancierde onderzoeksprogramma's in EZ-domeinen*. Den Haag: EZ/SenterNovem.
- FD (2011) *Nederland raakt achterop met innovatie*. Financieel Dagblad, 20 december 2011.
- FME (2011) *Brief aan de leden van de Vaste commissie voor Economische Zaken, Landbouw & Innovatie*. Vereniging FME-CWM, 27 oktober 2011.
- HTSM (2011) *Concept Innovatiecontract High Tech Systemen en Materialen*. Versie 15 november 2011.
- Jacobs, D. (2011) *Naar de top. Ja, maar naar welke?* SIC.
- Jong, J.P.J. de & Brummelkamp, G. (2007) *Evaluatie WBSO 2001-2005*. Zoetermeer: EIM en UNU-MERIT.
- KNAW (2011) *Standpunt over de nota 'Naar de top'*. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 11 oktober 2011.
- Koster, S. & Edzes, A. (2011) *Topsectoren behoeven eenduidige definiëring*. Economisch Statistische Berichten, 11 november 2011.
- MinELI (2011a) *Naar de top: de hoofdlijnen van het nieuwe bedrijfslevenbeleid*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken Landbouw & Innovatie.
- MinELI (2011b) *Naar de top: het bedrijfslevenbeleid in actie*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken Landbouw & Innovatie.
- NWO (2011) *Topsectoren gebaat bij vrij wetenschappelijk onderzoek*. Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, 13 september 2011.
- Tilburg, R. van & Bekkers, F. (2004) *Voorstellen Sleutelgebieden-aanpak*. Den Haag: Innovatieplatform.
- VNO-NCW (2011) *Bedrijven blij met belastingaftrek voor onderzoek en ontwikkeling*. VNO-NCW online, 19 december 2011.
- VSNU (2011) *Zorgen om gevolgen topsectorenbeleid*. Nieuwsbericht VSNU.
- Wolters, A. & Altena, P. (2010) *Monitoring innovatieprogramma's over 2010*. Den Haag: AgentschapNL.